

ЛЕОНИД ЕРИХОНОВ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕТИТЕЛСТВО

Характерът на просветителството трябва да бъде изяснен, тъй като така ще се разбере по-правилно идеологическата и политическата борба в България през 60—70-те години на XIX век. Учените, които са изследвали българското просветителство в посочения период (Жак Натан, Мих. Димитров) отбелязват следните негови черти:

1. Просветителството е реакционна идеология на богатите търговци и занаятчии;
2. То е противоположно на идеологията на революционерите;
3. Идеите на просветителите са противоположни на възгледите на руските революционни демократи.

Михаил Димитров посочва, че „след Кримската война просветителството се възприело от цялата буржоазна класа у нас“.¹ „В националните борби през този период (60—70-те години, Л. Е.) те играли демобилизираща роля“.² „Характерно за просветителството като идеологично течение е, че то предпочитало пътя на еволюцията пред революцията“.³

В един от последните си трудове Мих. Димитров идва до извода: „просветителството подаваше ръка на туркофилството, то бе идеология за борба срещу революционното движение и стана общо оръжие на всички буржоазни политически течения преди Освобождението, оттатък и отсам Дунава“.⁴

В посочените изводи М. Димитров поставя знак на равенство между просветителството, еволюционизма и туркофилството.

Жак Натан в книгата си „Българското възраждане“ също говори за противоположността между просветители и революционери. „Докато — пише Жак Натан — просветителите и църковниците изразяваха интересите на богатите върхове на българския народ, революционерите бяха изразители на интересите на пропадащите еснафи, на огромната част от селяните и на една част от зараждащата се буржоазна класа (либералната ѝ част)“.⁵ Анализирайки мирогледа на Каравелов, Жак Натан и Мих. Димитров го противопоставят на Раковски и Ботев — като просветител на революционери.⁶

Грозю Грозев в „История на българската философия“ разграничава две направления на обществената мисъл в България през 60—70-те години на XIX век, противопоставяйки едно на друго — революционното и просветителското.⁷

¹ История на България, том първи, София, 1954, стр. 403 (главата написана от акад. Мих. Димитров).

² Цит. съч., стр. 402.

³ Пак там.

⁴ Мих. Димитров. Идеологията на Христо Ботев — в книгата Христо Ботев. Събрани съчинения, т. I, 1958, стр. 19.

⁵ Жак Натан. Българско възраждане, София, 1949, стр. 249.

⁶ Виж цит. издание.

⁷ Грозю Грозев. История на българската философия. София, 1959, ч. I.

За да отговорим на въпроса каква е същността на българското просветителство, трябва да разгледаме развитието на просветителските идеи на Запад, в Русия и в България.

Просветителството е свързано с възникването на буржоазните отношения. Нееднаквите историко-икономически условия в развитието на капитализма в отделните страни определят до голяма степен и различните форми на просветителството през XVIII век в Англия и Франция, в Германия и САЩ; а през XIX век в Русия, България и Полша, като главното и основното в него се запазва: враждата към крепостничеството и неговата идеология, борбата за просвета, за нов обществен строй и нова култура.

И, естествено, във всяка страна има различни оттенъци и направления в просветителството, отразяващи различието в интересите на отделните групи буржоазия, селство и занаятчийски маси. По различен начин разглеждат въпросите за държавата Волтер и Жан-Жак Русо. В редиците на френските просветители има деисти (Д'Аламбер и Кондорсе) и материалисти (Дидро и Холбах).

Характерно за Англия през XVIII век е кипящата дейност в областта на икономиката и застой в политическия живот. Компромисността, характерна за развитието на буржоазна Англия, се проявява и в нейното просветителство. Английският буржоа е религиозен. Отгук и съчетанието на реалистичната трезвост с религиозното морализаторство у английските просветители. Главни дейци на просвещението в Англия са не материалистите и дори не деистите. Макар че по онова време сред английските философи са материалистите Толанд, Пристли Годвин — но не те са давали тон в обществото.

Немското просветителство се развива в условията на икономическа и политическа изостаналост на страната и слабост на буржоазията. Между немските просветители не е имало войнуващи материалисти. Дясното крило на просветителите (Х. Волф, М. Менделсон) пропагандира научни познания, съчетавайки ги с богословски възгледи. По-решително се изказват Лесинг, Шилер, Гьоте. Те отстояват националното единство на Германия, освобождението на народа от феодалния гнет.

Великите американски просветители Б. Франклин, Джеферсон и Т. Пейн са идеолози на революционната борба за национална независимост, но и тримата не отиват по отношение на религията по-далеч от деизма. Деизмът е бил крайният предел в американското общество. Реакционните елементи тормозили и преследвали деистите като безбожници. Главатарят на федералистите Александър Хамилтон обявил деизма за „чудовище, което трябва да се унищожи“.

Особено многообразна е дейността на просветителите във Франция. Там историческата задача на просветителството се заключава в подготвяне на политическата революция. Във Франция просветителството на XVIII век достига своя най-висок израз. То оказва значително влияние върху всички европейски страни, а също и върху САЩ.

Характеризирайки френското просветителство, Енгелс пише в увода към „Анти Дюринг“: „Великите мъже, които във Франция просвещаваха умовете за наближаващата революция, сами действаха крайно революционно. Те не признаваха никакви външни авторитети, от какъвто и да било род. Религия, възгледи върху природата, общество, държавен строй — всичко беше подложено на най-безпощадна критика; всичко трябваше да оправдае пред съда на разума своето право на съществуване или да прекрати съществуването си. Мисленият разсъдък стана единствено мерило за всичко съществуващо...“

Сега ние знаем, че това царство на разума не беше нищо друго освен идеализираното царство на буржоазията; че вечната справедливост се осъществи като буржоазно правосъдие; че равенството се сведе до буржоазното равенство пред закона; че като едно от най-съществените права на човека бе обявена буржоазната собственост; и че държавата на разума, „общественият договор“ на Русо се осъществи и можеше да

се осъществи само като буржоазна, демократична република. Великите мислители от XVIII век, както и всички техни предшественици, не можаха да прекратят границите, които им бе поставила тяхната собствена епоха.

Но наред с противоположността между феодалната аристокрация и буржоазията (която действуваше като представителка на цялото останало общество) съществуваше и общата противоположност между експлоататори и експлоатирани, между богати лентяи и трудещи се бедняци. Именно това обстоятелство даде възможност на представителите на буржоазията да играят ролята на представители не на една класа, а на цялото страдащо човечество.¹

Прогресивното историческо значение на буржоазното просветителство на XVIII в. отбелязва и В. И. Ленин в статията си: „От какво наследство ние се отказваме.“²

Просветителството в Русия също изразява насъщните интереси на общественото развитие. През 40—60-те години характерни черти на просветителството според В. И. Ленин са: вражда към крепостното право и към всички негови рожби в икономическата, социалната и юридическата област, защита на просветата, на самоуправлението, на свободата, на европейските форми на живота, отстояване интересите на народните маси, главно на селяните.³

За разлика от западните страни и САЩ борбата с крепостното право и неговите преживелици в Русия предизвиква появата на революционно-демократическата идеология, представляваща интересите на селските маси. За разлика от френската буржоазия на XVIII век руската не е могла по това време да претендира, че представлява „цялото страдащо човечество“. Руските революционни демократи (Белински, Херцен, Огарьов, Чернишевски, Добролюбов, Писарев, Некрасов, Салтиков-Шчедрин и др.) отстояват социалните, икономическите и юридическите права на народа, борят се за напредничава култура. Те са най-последователни просветители. И, разбира се, техните просветителски идеали значително се отличават от това, което проповядват идеолозите от епохата на Просвещението в Европа и Америка.

В Русия има и буржоазно (либерално) просветителство, което през 40—60-те години на XIX век претърпя значителна еволюция към умерен реформизъм. Докато характерна фигура на тази обществена група през 40-те години е Грановски, то през 60-те години е Кавелин. В условията на изострена класова борба през 60-те години се извършва по-точно идейно разграничение. Просветителството на либералите през 60-те години взема ограничен характер, те свеждат исканията си до реформи, провеждани отгоре и вярват към съглашение с помещиците.

Просветителските идеи на руските революционни демократи оказват изключително влияние върху формирането на революционно-демократичната идеология на народите в Русия и в славянските страни по време на борбата им за национално освобождение.

Когато разглеждаме просветителството в България, трябва да посочим, че то е също израз на новите обществени, буржоазни отношения, които тогава се сформират. Изворите на просветителството стигат до Паисий Хилендарски, след това знаем просветители на 20—50-те години и най-после заедно с по-нататъшната диференциация вътре в българското общество, се извършва и диференциацията сред българските просветители. Сформира се революционно просветителство, изразяващо интересите на селските маси (Раковски, Каравелов, Левски, Ботев) и либерално (буржоазно) просветителство (П. Славейков, В. Стоянов, Д. Войников, М. Дринов, В. Друмев и др.). Разбира се, тези направления се различават помежду си главно по отношението си към революцията, към участието на народните маси в борбата за освобождение. В българската обществена мисъл на 60-70-те години не просветителството противостои на револю-

¹ Ф. Енгелс. Анти Дюринг, 1950, изд. на БКП, стр. 20, 21.

² В. И. Ленин, том 2, стр. 536. „От какво наследство ние се отказваме?“

³ Виж В. И. Ленин, т. 2, изд. 4, стр. 472.

ционността, а революционните просветители водят борба с либералните просветители. Или иначе казано, революционните демократи излизат против либералите, еволюционистите.

Защо е погрешно да се противопоставят просветителите на революционерите? Затова защото именно така, първо, понятието просветителство се свежда до задачите на просветата в тесен смисъл (създаване на училища, читалища, печатни органи, издаване на книги), докато идеите на просветителството включват преди всичко и най-напред защитата на интересите на народните маси; второ, просветителството се подменя с либерализма; трето, обеднява се съдържанието на революционно-демократическата идеология, за която въпросите на просветата се признават за странични.

Българските либерали от 60-70-те години са реформисти — те се страхуват от надигане на народните маси и се ограничават с дребни задачи в областта на просветата. Самото просвещение те нерядко разглеждат в клерикален и верноподанически дух. Българските революционери, за които тези въпроси са само част от политическата им програма, ги решават по-последователно и прогресивно, отколкото еволюционистите.

Доколко в българската и съветската научна литература се предприемат опити да се обедини революционният просветител Любен Каравелов с либералното просветителство при съпоставянето на двете просветителски направления, от полза ще бъде да приведем изказвания на Любен Каравелов, за да изясним разликата между неговите възгледи и тези на еволюционистите.

При това няма да се разглеждат политическите, икономическите, естетическите, философските и етичните идеи, които са съставни части на просветителството в определението на Ф. Енгелс и В. И. Ленин. Ще съпоставим само становищата в областта на просветата и възпитанието.

Макар че българските историци и литературоведи (Г. Караславов, П. Зарев, А. Бурмов, Н. Кондарев, Ц. Минков, И. Конев и др.) направили много за изясняване истинските възгледи на Любен Каравелов, а Н. Кондарев специално посвещава редица страници в книгата си на отношението на Л. Каравелов към просветата, по-нататъшното изследване на този въпрос в посочения по-горе план е целесъобразно.

Определяйки особеностите на просветителството на Л. Каравелов, Н. Кондарев вярно подчертава, че „характерната черта в схващанията на Каравелова за просветата не е това, че в известни моменти той издига просветата в движеща сила, а в съчетаването ѝ с революционната борба“.³

След като сравнява някои положения на Л. Каравелов, П. Р. Славейков и М. Балабанов, Н. Кондарев прави извода: „...различieto на Каравелов от просветителските течения е безспорно. Той няма и не е могъл да има нищо общо с тези течения. Неговата просвета е от съвсем друго естество, качествено нова и коренно различна от просветителството по онова време в Цариград и вътре в страната.“⁴

Тук правилно се определя качествената разлика на възгледите на Л. Каравелов от тези на еволюционистите, които се наричат „просветителски течения“. Но тъй като авторът плаща данък на традиционната (и невярна!) терминология, то той пуска през прозореца това, което е изгонил през вратата. Не трябва да се противопоставят въз-

¹ Виж акад. Мих. Димитров. Любен Каравелов. Биография. София, 1959. Пак той. Към въпроса за идеологията на Любен Каравелов. Ученые записки института славяноведения АН СССР, т. XVI, 1958.

² С. А. Никитин. Глава X в История Болгарии, ч. I, 1954.

³ Г. Караславов. Досклад за Любен Каравелов, Септември, кн. 2, 1954; П. Зарев. Любен Каравелов, Септември, кн. 4, 1959; А. Бурмов и Ц. Минков, уводни статии към: Любен Каравелов. Избрани произведения в три тома, 1954—1956; Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, София, 1957; Илия Конев. Към влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX век върху Любен Каравелов.

⁴ Н. Кондарев. Цит. съч., стр. 234.

⁵ Н. Кондарев. Цит. съч., стр. 240.

гледите на Каравелов на „просветителските течения“, а трябва да говорим за противоположност между различните течения на просветителската мисъл, защото Каравелов принадлежи към едно от тези течения.

Когато говорим за просветителството на Л. Каравелов, трябва да отбележим общността му с просветителските идеали на Раковски и Ботев. За съжаление, Н. Кондарев не се докосва до този извънредно важен въпрос. А известно е, че онези, които изобразяват Каравелов като просветител и отричат неговата революционност, същевременно твърдят, че Раковски и Ботев не са просветители.

Още в програмната статия на „Периодическо списание“ — орган на либералната българска емиграция — е издигнато основно искане — просветата на българите, защото „без наука народите не могат направят нито една крачка напред в развиването и усъвършенствуванието си, не могат се сдобят с добра, честита бъднина.“¹ И веднага „Периодическо списание“, обяснявайки разбирането си за наука, подчертава, първо, връзката на просветата с религията, основавайки се на това, че бог „надарил човека с умствени и душевни сили“,² второ, възлага надежди, че турското правителство ще разпространява просветата, тъй като „правителствата и народите на съде виждат да съединяват своите особени усилия, да полагат големи взаимни старания за всеобщо, по-успешно, разпространение на науката в държавите си“.³

В следващите броеве на „Периодическо списание“ тези две програмни положения получават по-нататъшно развитие и аргументация. Така, в бележка от Кишинев се приветствува „разпространението на нравствено-религиозното образование между българите“. В духа на верноподаническа сервилност „Периодическо списание“ уверява своите читатели, че „благодарение на нашето правителство, което полага своето щастие в щастията на народите си и поради това грижи се за тяхното просвещение, благотворните лъчи на науката вече проникват и по най-отдалените краища на нашето отечество...“⁴

„Периодическо списание“ твърдо отстоява религиозното възпитание. В рецензия за книгата на Д. В. Манчов „Бащин език за малки деца“ препоръчва да се внедрява в ума на децата „че бог е добър наш баща и дава ни сичко, за какво му се помолиме“.⁵

Със същите мисли е проникната и статията на Н. Бончев „За училищата“, в която се провъзгласява: „Крайтгълен камък на сяко училище е вярата, а от нея трябва да започне и класичната гимназия... Библията трябва да се полуби на ученика и да му стане наръчна домашна книга през сичкий живот.“⁶

Авторът на статията призовава турското правителство да окаже съдействие за развитието на българските училища, което ще доведе до благоденствие на поданиците. Той убеждава властите „които поданици благоденствуват, те биват най-мирни и верни хранители и защитници на царството“.⁷

„Периодическо списание“ води войнствена борба срещу атеизма. То нарича тези, които са изгубили религиозното чувство, „язва в народния живот“⁸, обявява религиозното волноудумство за безнравствено и го осъжда.⁹

В много статии на „Периодическо списание“ се прокарват два основни принципа:

¹ Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Браила, 1870, г. I, кн. първа, стр. 3.

² Пак там.

³ Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Браила, 1871, г. I, кн. IV, стр. 126.

⁴ Пак там, стр. 128.

⁵ Пак там, стр. 124.

⁶ Пак там, стр. 38—39.

⁷ Пак там, стр. 33.

⁸ Пак там, стр. 26.

⁹ Пак там, стр. 29.

верноподаническа преданост на султанското правителство и съчетаване на религията с науката.¹

Органът на цариградските еволюционисти „Читалище“ ознаменува излизането си със заявление, в което се опитва да даде характеристика на двете направления на обществената мисъл в България. Това заявление може би поставя началото на невярното тълкуване на българското просветителство. То се опитва да представи еволюционистите в ролата на защитници на просветата за разлика от революционерите.

„Оръжия, оръжия“ — пише „Читалище“ — известява ни се, че викали пламенно някъде разпалени патриоти, на които милото отечество са намярвало в критическо положение. „Книги, книги“ — викат и трябва да викат от всяка страна на отечеството ни любители на просвещението. Сладък глас и утешителен за един народ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественото си възрождение чрез науките.²

Насаждане на религиозна нравственост и преданост на султанския престол — тези идеи се отразяват във всички книжки на „Читалище“. Много ярко са изразени принципите на „Читалище“ в статията на Петко Горбанов „Хора за обществени дела“. „Хората за обществени дела — се посочва тук — трябва да бъдат благочестиви. Всяко общество е от Бога. Всяко общество е отговорно пред Бога“.³

Петко Горбанов завършва статията си с призив към обществените дейци да бъдат послушни богу, покорни на родителите си и на по-старите, да се подчиняват на свещениците и властниците.

Със същия клерикален дух е пропита и статията „За възпитанието на децата“, в която се казва: „Необходима длъжност на родителите е да се стараят да впечатат в сърцата на децата си, че бог е по-горен от всичко, т.е. е господар на господарите и цар над царете.“⁴

„Читалище“ е за такова женско образование, което да подготвя опитни възпитателки в религиозен дух.⁵ Списанието е взимало много умерени позиции по женския въпрос. Така, в списанието е била публикувана преводна статия „За женския пол“, насочена срещу участието на жените в политическия живот.⁶ В редакционната бележка към нея, написана от Л. Йовчев, се посочва, че жената трябва да се отличава с: „домашно трудолюбие, смиреност, кроткост, нежност, добродушие, търпеливост, набожност, чистота и простота в одеянето и приветливо обръщение, сериозна веселост, прелест“.⁷ Както се вижда, идеалите на Йовчев не отиват по-далеч от харемно-византийските разбирания за предназначението на жената. На жената се определят задължения само като на жена и домакиня, при това покорна на мъжа си — повелител и господар.

Деятелите на „Читалище“ енергично подчертават своето лоялно, верноподаническо отношение към властите. В апологетичната рецензия за книгата „Османска история“ се препоръчва да се изучава в българските училища: „досегашните добродетели на османския народ, неговото могъщество, неговата братска обисска към българския народ; като се проникват от рано с мисълта, колко добра и спасителна е за нас османската власт, българските юноши ще са напълнят с уважение към своите съграждани и господари. . . ще разбират големите ползи от това тясно съединение и така ще се погрижат да си определят по-добре и по-свестно отношение към целия османски народ и към трона на неговия държавен цар“.⁸

¹ Вж. кн. I, стр. 34, кн. II, стр. 71, кн. IX—X, стр. 2, 3, 8, 10, кн. XI—XII, стр. 73.

² Читалище, г. I, Цариград, 1870, кн. I, стр. 3.

³ Читалище, кн. 3, 1870, стр. 77—78.

⁴ Цит. изд., кн. I, 1872.

⁵ Цит. изд., кн. 2, 1872, стр. 154—155.

⁶ Вж. цит. изд., кн. 20, 1871, стр. 127.

⁷ Пак там.

⁸ Читалище, кн. 16, 1872, стр. 755.

Във всяка дума на тази рецензия лъжата се съчетава с угодничеството — и всичко служи на делото за възпитаване покорни поданици на султана.

Същото угодничество срещаме и в статията на Л. Йовчев „Слово за ползите от читалищата“, в която той пише: „В другите държави народите са които тласкат правителството си към напредъка, а тука правителството тласка народите си към напредъка...“¹ Тираничното и мракобесническо правителство на султана е обявено от Йовчев за просветено и прогресивно!

Взимайки просветата вън от условията на съществуването на народа, „Читалище“ поддържа, че „просвещението е извор на богатство“, „невежеството е причина на сиромашията, причина на гладът“.²

Революционните демократи водят ожесточена борба с либералното просветителство. Каравелов в „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“ разкрива културтрегерския му характер, ограничеността и умереността на неговите идеали, заимствуването на някои възгледи от чужди източници и неприемливостта им за българите. Опирайки се на факти, той доказва, че е невъзможно нормално развитие на просветата в България дотогава, докато турците потискат българите. „Българският народ е обяван по-напред от всичко да потърси своята политическа независимост“³ — иска революционният просветител. Призовавайки българите към революция, той изтъква, че „само политическата независимост е в състояние да ни даде правилно образование“.⁴

Посочвайки условията, които определят развитието на просветата, Каравелов пише: „Човеческото щастие зависи от просвещението, а просвещението — от материалното богатство. А материалното богатство? — от свободата“.⁵ Приведените тук положения за зависимостта на просветата от материалното благосъстояние и от личната и национална свобода се срещат в много статии на великия демократ. Понякога се правят опити да се разглежда програмната статия в „Знание“ (бр. 1 — 1875) като отстъпление на Каравелов от неговите по-раншни възгледи — че развоят на просветата е обусловен от свободата. А в действителност в посочената статия с голяма сила се подчертава ролята на знанията, на просветата за човечеството и не е поставен въпросът за нейните условия. Може да се говори за едностранчив подход към разглеждания проблем, но не за противоположност в неговото решение. Разбира се, самият този едностранчив подход е бил свързан с провъзгласената от Каравелов аполитичност на „Знание“, т. е. с проява на либерализъм.

Каравелов критикува и отхвърля религиозната просвета, която той нарича католико-византийска нравственост. Неговата програма е — разпространение на положителни знания, които, както той казва в „Знание“ (бр. 1—1875) — трябва да помогнат на потиснатото човечество да освободи мозъка си от суеверия, да го научи да работи по-малко, а да живее по-добре. Каравелов противопоставя положителните знания на католико-византийската нравственост. Между тях — казва той — има голямо разстояние. Истинското образование иска от човека той да познае самия себе си, т. е. да изучи физиологията и анатомията на човешкото тяло; да опознае природните закони, т. е. да изучи геологията, физиката, астрономията, механиката, докато католико-византийската нравственост учи да се благоговее пред мъдростта на Соломона, да се възхищаваме от схоластическото красноречие на отец Авакум, да плачем над изреченията на татко Хилдебранд и т. н. Полемизирайки с „Читалище“ Каравелов пише, че религиозното възпитание отъпява човешкия разум. То прави от човека мирно, послушно, гнусно, слабохарактерно и нищожно оръдие, т. е. подготвя роби за силните и

¹ Читалище, кн. 17, 1871, стр. 526.

² Цит. изд., кн. 12, 1874, стр. 319—323.

³ Любен Каравелов. Избрани произведения в три тома, 1954—1956, т. 3, стр. 479.

⁴ Независимост, бр. 1, 1873.

⁵ Любен Каравелов, цит. изд., т. 3, стр. 422.

богати роби. „Европа — пише тук Каравелов — която се гордее пред Азия и Африка със своя напредък и със своята голяма ученост и до днес още приготвява в своите школи или войници, или йезуити и учени теолози. . . и старее се да затъни простия народ и да го употребява наместо крава“.¹

Като атеист и антиклерикал Каравелов бичува антинародната дейност на църковниците, разобличава връзките им с управляващите класи. Ето едно от неговите забележителни изказвания: „Историята ни доказва, че колкото е било по-силно, повлиятелно и по-развито духовенството, толкова е бил по-прост, по-невеселен и по-убисен народът“.² Неведнъж той се връща към темата за враждебността на църквата към интересите на народа, показва користолюбието на свещениците, стремежа им да държат народа в тъмнина. Привеждайки данни за броя на църквите и манастирите в Русия и за доходите на духовенството, авторът с мъка възкличава: „Боже мой, какви важни последствия би имало за човечеството, ако тези сили и пари биха се дали за просветата на народа!“³

Със страстни, негодуващи думи Каравелов разобличава реакционната роля на религиозните идеи в живота на всеки народ. „Религиозната борба — пише той — в различните страни, испанската инквизиция, йезуитското християнство, католическото благоравие и пр. са изпратили на онзи свят повече жертви, отколкото всички различни чуми, холери и т. н.“⁴

Като разглежда различните образователни и възпитателни системи, българският просветител отхвърля съществуващите образци. Той рязко се изказва против Н. Бончев, който препоръчва в „Периодическо списание“ да се въведат в България класически гимназии и духовни семинарии. Публикувайки извлечение от книгата на Тен „Бележки за Англия“ под заглавие „За възпитанието в Англия“ Каравелов в редакционна бележка направо изразява несъгласието си с Тен и с английската педагогика: „Школата е обзана да създаде не машини и не слепи подражатели, а честни, трудолюбиви и здравомислящи граждани“.⁵

В статията си „За възпитанието въобще“ Каравелов дава отрицателна оценка на възпитанието и образованието в капиталистическите страни, като подчертава, че в крайна сметка там подготвят не граждани, а чиновници. Особено рязко се изказва той срещу участието на свещениците и монасите във възпитателното и образователното дело. Каравелов иска да създаде в българските училища „своя народна система, свой народен дух и свое народно направление“.⁶ Той изтъква, че възпитанието и образованието трябва да се съобразяват с нуждите и характера на българския народ и да всаждат у учащите се любов към своята родина.

Българският просветител изтъква, че най-главното правило на възпитанието е да се подготви детето да усвоява доброто. Това може да се постигне не по пътя на религиозните или нравствени поучения и заплахи, а чрез личния пример на възпитателите. Но и това не е достатъчно — ако искаме детето да се развива самостоятелно, а не да бъде слеп подражател на възрастните; за да се развива детето нормално, то трябва да се доведе до съприкосновение с действителността, да му се всади любов към самостоятелен анализ на постъпките и събитията. . . Каравелов поставя пред родителите задача да създадат от детето човек с твърда воля, самостоятелен характер, любов към истината, т. е. борец, от който така се нуждае потисната България.

Оценявайки високо труда на жената във възпитанието на децата, Каравелов обръща внимание на положението ѝ в семейството и обществото. В един от фейлетоните си

¹ Любен Каравелов, цит. изд., т. 3, стр. 266. Независимост, бр. 39, 1873:

² Знание, бр. 9, 1875.

³ Знание, бр. 7, 1875.

⁴ Пак там, бр. 1, 1875.

⁵ Пак там, бр. 1, 1875.

⁶ Свобода, бр. 32, 1872.

„Знаеш ли ти кои сме?“ („Независимост“, бр. 40, 1873), полемизирайки с „Читалище“ Каравелов посочва, че науката, училището и образованието не правят разлика между мъжа и жената; което е полезно за единия, не може да бъде вредно за другия, онова, което е безправствено за жената, не може да бъде правствено за мъжа. . . Азиатското изречение „Жената да се бои от мъжа“ и западноевропейските разбирания за задълженията на мъжа и жената са еднакво унизителни за всеки неразвратен народ.

Просветителят отхвърля както западноевропейските, така и азиатско-византийските образци на женско възпитание. Той пише, че правилата на западноевропейското образование изискват жената да умее да бърбори няколко фрази на чужд език, да има така наречените хубави маниери, да знае да дрънка на пиано и да се гизди. Що се отнася до задълженията ѝ към семейството и децата, то нея не я питат. А азиатско-византийската нравственост принизява жената до положението на собственост за леглото, домашна робиня, както казва пословицата „жената е бисер на мъжкия венец“. И, разбира се, нито западната кокетка, нито азиатската робиня могат да възпитат трудолюбив, честен, щастлив и скромнен човек. Такъв човек може да възпита жена, равнопоставена във всяко отношение с мъжа.

Отстоявайки женското равнопоставяне, Каравелов изтъква, че мозъчната система у мъжа и жената е еднаква, а умственията разлика между тях се създава от различното им обучение. Той осмива доводите, към които прибегват противниците на женското равнопоставяне, черпейки аргументи от библията и древната история.

Възгледите на революционния просветител Каравелов по въпросите на възпитанието и образованието са по-прогресивни и демократични от тези, които отстояват просветителите от страниците на „Периодическо списание“ и „Читалище“.

Естествено, както сред сътрудниците на „Периодическо списание“, така и на „Читалище“ в рамките на единното течение — либералното просветителство — има различно изразени мнения по редица въпроси. П. Славейков, Т. Икономов, М. Балабанов и Л. Йовчев — са хора, различни в много отношения и дейността им е също различна. Ако разгледаме тук това, което ги обединява в определено време, трябва да имаме предвид, че материалистът и борецът за женско равнопоставяне Т. Икономов няма вина за клерикалните писания на другите сътрудници на списанието. В публицистиката на П. Славейков се съчетават либерални и демократически идеи, отразявайки противоречивостта на неговия мироглед. И докато първите бяха критикувани от представители на революционния лагер, то вторите намират тук поддръжка.

Тъй като искаме да подчертаем наличието на две основни направления в просветителството, ние привеждаме тук онова, което ги разделя и отличава едно от друго. Но не трябва да забравяме, че видни либерални просветители от 60—70-те години на XIX век (П. Славейков и Д. Войников, В. Стоянов и М. Дринов, Т. Икономов и Н. Бончев) са направили много полезни неща за просветата на българския народ.

„Заслугите на дядо Славейков към България са толкова големи, дейността му е тъй тясно свързана с историята на духовното и политическото освобождение на България“¹ — посочва Д. Благоев. Това може да се каже в една или друга степен за всяко от горепосочените лица. Големи са заслугите на Войников за създаването на национален български театър, на В. Стоянов и М. Дринов за развитието на отечествената наука, на Н. Бончев — в областта на критиката, на Т. Икономов — за пропагандирането на материализма; много са направили те и за сближаването на българите с руския народ, за запознаването им с руската култура. Когато критикуваме и отбелязваме техните слабости и грешки, заблужденията им и ограничеността им, не бива да забравяме, че ценната, трайна част от тяхното творчество е наследство, което влезе здраво в културата на народа.

¹ Цитирано по статията на Св. Славейкова „Петко Рачев Славейков и Димитър Благоев“, Литературен фронт, бр. 45, 1950 г., София.

В Народна република България високо ценят труда на прогресивните дейци от 60—70-те години. Затова време е да бъде ликвидиран неисторическият подход както в оценката на просветителството като цяло, така и на двете му направления. Разбира се, не е нужно да се украсява либерализмът или да се слива просветителството с марксизма.

Ние ще завършим изложението на поставения проблем със следните изводи:

1. Просветителството в България не е реакционна идеология. То не бива да бъде противопоставяно на революционната идеология.

2. В България през 60—70-те години на XIX век съществуват различни форми на просветителството. Революционните демократи са най-прогресивните просветители, те отразяват интересите на народните маси. Те са водили борба с буржоазното просветителство, което не е било еднородно, а представлява различните нюанси на либералната мисъл.

3. Неправилно и неоснователно е да се отхвърля напълно и либералното просветителство. Когато критикуваме слабите, реакционните му страни, трябва да умеем да виждаме онова положително, което направиха неговите най-добри представители като П. Р. Славейков и Д. Войников, В. Стоянов и М. Дринов, Н. Бончев и Т. Икономов и други в областта на просветата на народа; онова, което влезе в прогресивната българска култура.

БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РОДНОТО МЯСТО НА ПАИСИЙ

За родното място на Паисий Хилендарски е писано извънредно много — изказвали са се наши видни учени, писатели, публицисти, учители. Писанията, поместени предимно във вестници, се появяват във връзка с чествуване 150-годишнината на „История славяноболгарская“ през 1912 г., а по-късно по повод на нашумялото Кралевдолско предание (от 1923 г. насам). Изхождайки от езика на Паисиевата история по нейния Софрониев препис от 1765 г. пръв проф. М. Дринов в българската научна литература изказва мнение, че Паисий произхожда от Разложко-Горноджумайския край или от македонските покрайнини на Самоковската епархия. Междувременно се появяват отделните предания за родното място на Паисий: Доспейско, Ралъовско, Беловско, Банско, Разловско, Лавриотско, събрно светогорско. Всяко от тях има свои горещи защитници (подробно вж. проф. Йорд. Иванов, История славяноболгарская, София, 1914, стр. XII—XIX). По тоя въпрос проф. Йорд. Иванов обобщава: „Едни от тия вести имат несъмнена книжовна подкладка, а други изхождат от долъвени спомени за някой светогорец и отнесени към Паисия. Дъкато не се обяват понадеждни данни и писани известия, речените вести не могат да се признаят от науката и ще си останат само като „предания“, толкова повече дето те често си противоречат едно на друго, пък и не се схождат с познатите положителни сведения за Паисия“ (стр. XII).

Най-късно възниква Кралевдолското предание, лансирано от дългогодишния гимназиален учител В. П. Кралевски (в. Независимост, 1923 г., бр. 745, 772). Кралевски е извънредно активен в тази насока — пише доста статии в списания и вестници (напр. в сп. Пролом, 1923, бр. 17, в. Пряпорец, 1924, бр. 48, сп. Родна реч, V, 1930, кн. 6, г. VII, кн. 1; сп. Отец Паисий, 1929, кн. 1; в. Литературен глас, 1930, бр. 69 и др.). Заслужават внимание статиите му „Невероятностите“ около родното място на отец Паисий Хилендарски“ (в. Знаме, 12. XII. 1930) и „Още нещо по „не-